

ДИНАМІКА МОТИВАЦІЇ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКА У КОНТЕКСТІ СУБ'ЄКТОГЕНЕЗУ

Н.М. Токарева. Динаміка мотивації відповідальної поведінки підлітка у контексті суб'єктогенезу. Стаття присвячена аналізу проблеми психолого-педагогічного супроводу особистісного розвитку підлітків у контексті суб'єктогенезу. Здійснено теоретичне узагальнення динаміки особистісного становлення в період несталого суспільства епохи постмодернізму. Концепт суб'єктогенезу розглядається як важливий фактор розвитку особистісних сценаріїв життєтворчості. Визначено специфіку генезу суб'єктного самоздійснення у підлітковому періоді розвитку. Представлено результати вимірювання особливостей мотивації відповідальної поведінки школярів підліткового віку. Визначено тенденції психолого-педагогічного супроводу конструктивного розвитку мотивації відповідальної поведінки підлітків.

Ключові слова: епоха постмодернізму, підлітковий вік, суб'єктогенез, активність, саморегуляція, відповідальність, відповідальна поведінка, мотивація.

Н.Н.Токарева. Динамика мотивации ответственного поведения подростка в контексте субъектогенеза. Стаття посвящена анализу проблемы психолого-педагогического сопровождения личностного развития подростков в контексте субъектогенеза. Выполнено теоретическое обобщение динамики личностного становления в период нестабильного общества эпохи постмодернизма. Концепт субъектогенеза рассматривается как значимый фактор развития личностных сценариев жизнетворчества. Определена специфика генезиса субъектного самоосуществления в подростковом периоде развития. Представлены результаты измерения особенностей мотивации ответственного поведения учащихся подросткового возраста. Определены тенденции психолого-педагогического сопровождения развития мотивации ответственного поведения подростков.

Ключевые слова: эпоха постмодернизма, подростковый возраст, субъектогенез, активность, саморегуляция, ответственность, ответственное поведение, мотивация.

Постановка проблеми. Історія будь-якого персонального буття конституїрована більш складними структурами, що детермінують надіндивідуальний розвиток подій, соціальні системи смислів, культурно-історичний контекст особистісного розви-

тку, і вкорінена в них як складне композиційне утворення. Зростання темпів трансформації сучасного суспільства як динамічної соціальної системи, складність та різноплановість функціонування особистості у несталих умовах буття зумовлюють необхідність переосмислення контенту змінення соціальної ситуації психічного розвитку особистості і самореалізації суб'єкта у нових соціальних умовах життєтворчості.

Нова реальність епохи постмодернізму (інформаційна парадигма розвитку цивілізації), сповнена глобальним зростанням технічного та інформаційного рівнів життя, невизначеністю та непрогнозованістю життєвої перспективи на фоні тривалих емоційних навантажень (синергетична модель соціального розвитку), засвідчує не лише значущість соціальної пам'яті, але й виступає інструментом особистісного зростання (самоздійснення) та прийняття відповідальних рішень щодо вибору культурно-історичного континууму суб'єктогенезу.

Адаптація особистості до несталих умов трансформаційного суспільства епохи постмодернізму висуває все більш високі вимоги до психічного розвитку, значущим вектором якого є відповідальність людини за власні дії та вчинки. Оптимізація розвитку мотивації відповідальної поведінки набуває особливої актуальності у площині психолого-педагогічного супроводу особистісного становлення підлітка, сензитивного до впливу конкретної культурно-історичної ситуації (Л.С.Виготський, О.В.Лішин, С.Д.Максименко, В.С.Мухіна, Д.І.Фельдштейн та ін.), яка визначає провідні тенденції суб'єктогенезу.

Аналіз останніх досліджень із даної проблеми. Категорія суб'єкта як іманентного джерела активності (І.Кант, С.Л.Рубінштейн) психологами пострадянського простору визнається парадигмальною (К.О.Абульханова, С.Н.Гончар, В.М.Колпаков, О.С.Огнев та ін.) і означає вектори дослідження самодетермінації, саморозвитку і самовдосконалення особистості. У даному контексті особистість розглядається як відкрита динамічна система, що має за мету підтримання життєтворчості людини за посередництвом самоорганізації у єдності із навколишнім середовищем (В.М.Колпаков, П.В.Лушин, І.Р.Пригожин; D.Magnusson, L. A. Pervin ets.). Складна система суб'єктної самоорганізації є нелінійною, множинності її рішень відповідає множинність шляхів її розвитку (А.А.Богданов, В.М.Колпаков, А.А.Самарський та ін.). Означене дозволяє тлумачити розвиток як незворотне, поступове розширення можливостей особистості на підставі наявного потенціалу (A.Goodman, E.Payne;

П.В.Лушин). У ситуації невизначеності вектора подальшого розвитку суб'єкт опиняється перед перспективою визначення і освоєння даного поля можливостей у термінах способів дії, що зумовлює актуалізацію нового рівня можливостей принципово нової ідентичності особистості (П.В.Лушин). Диссипативні процеси (динаміка хаосу і порядку у площині синергетичної парадигми І.Р.Пригожина [5]), макроскопічні прояви хаосу на мікрорівні визначають «тенденцію самоорганізації нелінійної системи або середовища, а нестійкість обумовлює режими надшвидкого нарощування розвитку із нелінійним позитивним зв'язком», – наголошує В.М.Колпаков [2, с.93].

У контексті акмеологічних досліджень О.С.Огнєва становлення можливостей детермінації особистістю власної активності, розвиток здатності бути суб'єктом діяльності («аргументом, а не функцією») визначається поняттям «суб'єктогенез». Суб'єктогенез передбачає «свідоме перетворення людиною свого особистого досвіду за рахунок рефлексивних процедур (ретроспективної та проспективної рефлексій)» [2, с.210-211]. Серед принципів орієнтирів процесу суб'єктного становлення особистості важливу роль відіграє феномен прийняття людиною на себе відповідальності за поведінку, за власні дії (виявлення себе суб'єктом відповідальної поведінки).

Психологічні аспекти відповідальності як стійкої особистісної характеристики висвітлені у працях І.Д.Беха, Т.Г. Гаєвої, М.Т. Дригус, К.К. Муздибаєва, М.В. Савчина, І.А.Уледової та інших науковців, які приділяють значну увагу психологічним механізмам формування у дітей різного віку відповідальності (як результат інтеграції всіх психічних функцій особистості та суб'єктивного сприйняття нею навколишньої дійсності), що оцінюється як особливий мотив людських вчинків, смисловий принцип регуляції поведінки.

У змінних умовах буття сучасного суспільства інформаційного типу протікання суб'єктогенезу (у тому числі й процес формування мотивації відповідальної поведінки) зазнає суттєвих трансформацій, що є особливо відчутним у підлітковому періоді розвитку. Традиційно у дослідженнях взаємовідносин суспільства і підлітків об'єктивно акцент здійснюється на виховному (нормативному) впливі соціального середовища на підлітків, а не на взаємодії із чітко визначеною функціональною структурою, що має системні властивості релевантної цілісності. Проте процес моделювання підлітком суб'єктивного соціального простору є багатоаспектним: підліток не лише бере активну участь

у сприйманні, але й сам реалізує себе у середовищі [3, с.118], усвідомлюючи себе творцем власної автобіографії. Через широкий континуум емоційних, когнітивних відкриттів у підлітка формується ставлення до середовища (і до конкретних його елементів) як до ресурсу саморозвитку у площині життєтворчості. Новації суб'єктивного становлення підлітка в кризових умовах епохи постмодернізму, на наш погляд, недостатньо представлені у науковому доробку сучасних психологів.

Постановка завдання. З огляду на означене у викладенні матеріалу даної статті ми мали за мету аналіз динаміки мотивації відповідальної поведінки підлітка у сучасних умовах становлення інформаційного суспільства. За результатами емпіричного дослідження було передбачено окреслення тенденцій психолого-педагогічного супроводу конструктивного розвитку мотивації відповідальної поведінки підлітків засобами комунікативного моделювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суб'єктогенез підлітка у несталих умовах буття супроводжується все більш значним долученням до процесу проектування власної активності, спрямованої перш за все на соціальні, суспільні стосунки, на будівництво внутрішньої моделі соціального світу (Г.М.Андрєєва, А.Р.Баташев, С.Л.Рубінштейн). і детермінованою предметом та її власною іманентною логікою.

Однією із основних форм моделювання внутрішнього і зовнішнього просторів активності (проблемно- або особистісно-конструктивні) із переважним використанням значущих для суб'єкта внутрішніх та/або соціально-психологічних критеріїв, опор (установка на успіх, продуктивність, функціональність, ускладнення або спрощення задуму, досвід, зразки для наслідування тощо) психологи називають відповідальність [1, с.6-9], що є внутрішньою умовою організації життєдіяльності людини, регулятором її життєвих виборів, вчинків, цілей (К.А.Абульханова-Славська, О.В.Алексеева, С.Д.Максименко, Л.Регуш, М.В. Савчин, В.Ф.Сафін та ін.). Відповідальність визначається К.А.Абульхановою-Славською як добровільне (внутрішньо прийняте) здійснення необхідності (правил, вимог тощо), привласнена суб'єктом необхідність, що активно ним реалізується у межах і формах, визначених самим суб'єктом [1]. Феномен відповідальності виражає причетність особистості до всього соціально і суб'єктивно значущого, є формою виявлення усвідомлення особистістю своєї суб'єктності та, залежно від неї, – можливості змінювати соціальне середовище та саму себе

(В.Ф.Сафін). Відповідальність виступає як передумова внутрішньої свободи, адже, лише усвідомлюючи можливість активного змінення ситуації, людина може здійснити спробу такого змінення (К.А.Абульханова-Славська, О.В.Алексєєва, Д.О.Леонтєєв, К.Муздибаєв, В.Ф.Сафін) у площині саморегуляції. Відповідно, категорія відповідальності тісно пов'язана із категорією вчинку, що, по суті, втілює і ставлення, і вибір особистості, і реалізацію цього вибору у ситуації зіткнення із проблемою. М.В.Савчин підкреслює, що для функціонування відповідальності важливе значення мають моральні конструкти свідомості як специфічні засоби моральної інтерпретації реальності, через призму яких суб'єкт сприймає дійсність і себе в ній [6, с.28-29].

Важливою особливістю відповідальності є інтерналізованість морально-правових, етичних цінностей і норм групи, суспільства у власні диспозиції особистості, у суб'єктність (К.Муздибаєв, Л.Регуш, М.В.Савчин, В.Ф.Сафін). Сприйняті і привласнені морально-етичні цінності у поведінкових сценаріях особистості стають внутрішньою основою мотивації відповідальної поведінки (теорія ціннісного усвідомлено-емоційного засвоєння моральності Л. Рувинського).

У структурі відповідальної поведінки особистості традиційно виокремлюються такі компоненти:

- когнітивний елемент, що виявляється у розширенні і поглибленні знань про норми і правила відповідальної поведінки, усвідомленні індивідуальної необхідності відповідальності;
- емотивний (емоційно-ціннісний) елемент, який виражає емоційні переживання суб'єктивного ставлення особистості до світу через призму морально-правових, етичних цінностей і норм, прийнятих у певному культурно-історичному середовищі;
- конативний (поведінковий) елемент, функція якого передбачає виконання обов'язків, дотримання морально-етичних норм і правил, готовність брати відповідальність за власні дії та вчинки на себе.

Кожний з цих компонентів передбачає динаміку змін, а у своїй сукупності вони відображають генезу відповідальної поведінки особистості. За даними досліджень психологів (Л.Регуш, М.В.Савчин, К. Хелькама та ін.) рівня персональної відповідальності особистість досягає у підлітковому віці. Разом з тим, належного рівня розвитку відповідальної поведінки у підлітків ще не спостерігається. Це може бути пояснено, на наш погляд,

недостатністю суб'єктної мотивації відповідальної поведінки у підлітковому віці.

З метою перевірки даного припущення нами було проведено емпіричне дослідження на базі загальноосвітньої середньої школи № 69 м. Кривого Рогу. Вибірку склали 135 учнів 6 – 8 класів віком 11 – 13 років. Вибіркова сукупність була сформована за квотовим принципом на підставі вікових відмінностей респондентів і передбачала наявність 45 осіб у кожній віковій групі підлітків 11, 12, 13 років.

Для визначення мотиваційних тенденцій відповідальної поведінки підлітків в якості діагностичного інструментарію нами був використаний «Опитувальник на виявлення усвідомлюваних та неусвідомлюваних мотивів відповідальної поведінки» (М.В.Савчин), що дозволяє діагностувати спонуки психічної активності особистості.

Первинний статистичний аналіз отриманих даних дозволив визначити середні величини мотивів відповідальної поведінки по кожній із вікових груп (табл.1.), що дозволило означити ієрархію мотиваційного поля відповідальної поведінки респондентів. Мотиваційні спонуки відповідальної поведінки молодших підлітків 11 років найбільш представлені мотивами морального самоствердження (13,7105), прагматичними (егоїстичними) мотивами (13,2895) та мотивами егоїстичного самоствердження (13,0789).

Таблиця 1

Показники середніх величин мотивів відповідальної поведінки у віковій динаміці та їх дисперсійні значення

Типи мотивів	Середні величини виявлення мотивів відповідальної поведінки			значення дисперсії
	11 років	12 років	13 років	
Суспільні мотиви	12,7895	15,0263	12,7632	0,002
Мотиви морального самоствердження	13,7105	13,2105	12,0000	0,041
Прагматичні (егоїстичні) мотиви	13,2895	13,7895	12,2895	0,079
Мотиви самореалізації	12,0526	13,6842	12,1053	0,059
Неспецифічні мотиви	10,2105	11,2105	7,3947	0,000
Мотиви самопізнання у відповідальній поведінці	13,3947	13,8947	11,5526	0,003

Мотиви егоїстичного самоствердження	13,0789	12,3158	8,7895	0,000
Мотиви спілкування	12,9474	15,2895	13,5000	0,020
Мотиви виховання інших	10,9211	12,5789	9,2895	0,000

У мотиваційному полі відповідальної поведінки підлітків 12 років на перший план виходять мотиви спілкування (15,2895) та суспільні мотиви (15,0263), значущості набувають також і мотиви самопізнання у відповідальній поведінці (13,8947), що свідчить про позитивну динаміку суб'єктного розвитку підлітків даної вікової групи. Проте вагомим спонукальним аргументом для даної вікової групи залишається і група прагматичних (егоїстичних) мотивів (13,7895) відповідальної поведінки. Ієрархія мотивів відповідальної поведінки підлітків старшої вікової групи (13 років) відзначається домінуванням мотивів спілкування (13,5000), мотивів суспільної природи (12,7632), значущими залишаються і прагматичні (егоїстичні) мотиви (12,2895). У даному контексті не викликає сумнівів суперечливий характер виявлення відповідальної поведінки як складного, нелінійного особистісного феномена підліткового дорослішання, що поєднує елементи зовнішньої, соціальної відповідальності (нормативність поведінки, соціальний обов'язок, зобов'язання), яка починає формуватися у підлітковому віці, та елементи внутрішньої відповідальності (наявність певного рівня саморегуляції, самоконтролю і самооцінки, довільності у слідуванні зовнішнім нормам, поєднання організованості і самостійності), виявлення якої ускладнюється проявами пубертатної кризи вікового розвитку.

Двофакторний дисперсійний аналіз (значимість дисперсійного аналізу є статистично достовірною на рівні $p \leq 0,05$) підтвердив значущість відмінностей між віковими групами респондентів відносно суспільних мотивів, мотивів самоствердження, самопізнання та мотивів спілкування у межах вікових груп підлітків. Гендерні відмінності між віковими групами респондентів виявляються лише за показником «Мотиви спілкування» на рівні значимості $p \leq 0,017$ за t-критерієм для незалежних вибірок ($t=2,42$).

Із допомогою статистичного методу групування та однофакторного дисперсійного аналізу (апостеріорний критерій Шеффе) також підтверджено значущість відмінностей між групами 11- та 12-річних підлітків, та між 12- та 13-річних респондентів (рівень значимості від $p \leq 0,01$ до $p \leq 0,05$) у виявленні мотивів відповідальної поведінки.

Об'єктивне збільшення середніх величин виявлення мотивів відповідальної поведінки у віковій динаміці простежується у підлітків 12 років (див. табл.1), тоді як у віковій групі 13-річних респондентів спостерігається різке зниження означених показників.

Аналіз емпіричного матеріалу доводить недостатність стійкого формульованого процесу моделей мотивації відповідальної поведінки підлітків і зумовлює необхідність стимулювання суб'єктогенезу особистості у спеціально створених умовах, зокрема засобами комунікативного моделювання. У мовленнєвому продукті, окрім поточних вражень і процесів, знаходять відображення загальні й стабільні розумові та особистісні утворення: життєві та наукові узагальнення, оцінки, моральні позиції. Означені структури беруть безпосередню участь у формуванні змісту висловлюваного і сприйнятого мовлення. Такий зміст являє собою динамічний продукт, матеріалізований у вигляді образів (універсальний предметний код, за М.І.Жинкіним), а також окремих вербальних елементів когнітивно-комунікативної діяльності. Сислове самовизначення особистості і, зокрема, напруження моделей відповідальної поведінки, відбувається під закономірним, але не завжди усвідомлюваним нею впливом соціального значимого оточення (реалізуються основні модальності соціального впливу) в результаті комунікативного моделювання особистісних конструктів. У даному контексті моделювання розглядається як прийом групової роботи із підлітками на засадах демонстрації бажаної поведінки через дії та інтерпретацію особистісних конструктів.

Комунікативне моделювання особистісних конструктів передбачає вибір найбільш сприятливих суб'єктивно валідних форматів (найбільш адекватний каналу комунікації та очікуванням соціуму тип поведінки особистості, зокрема – відповідальної), що забезпечують ефективність гнучкого функціонування людини у певних умовах буття. Узгодження означених елементів і визначає конструктивність (нормативність) чи деструктивність поведінкових стратегій особистості.

Вивчення процесу формування теоретичної (концептуальної) моделі особистісного конструкту та визначення основних етапів персоналізації суб'єкта у площині суб'єктогенезу дозволяє виділити ключові етапи даного процесу відносно підлітків:

- дисоціація або руйнування елементів особистісного конструкту, що суперечать новим вимогам щодо поведінки суб'єкта;

- усвідомлення невизначеності уявлень про шляхи конструювання нових особистісних конструктів;
- моделювання нових конструктів на підставі особистісного змінювання і конструювання нової ідентичності.

Вирішальним фактором адекватного комунікативного моделювання особистісних конструктів є психічна стимуляція у площині діалогічної взаємодії, що може актуалізувати потенційні можливості суб'єкта щодо особистісного змінювання і конструювання нової ідентичності.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Узагальнення теоретичних та емпіричних контекстів суб'єктогенезу особистості у несталих умовах інформаційного суспільства епохи постмодернізму дозволяє стверджувати необхідність переосмислення моделей психолого-педагогічного супроводу особистості періоду дорослішання.

Одним із ключових моментів становлення суб'єктності у підлітковому віці є формування відповідальної поведінки як складного, нелінійного особистісного феномена, у виявленні якого проявляється суперечливість соціальної нормативності поведінкових моделей та недостатньо сформованих елементів внутрішньої відповідальності у підлітковій генезі.

Емпіричне дослідження мотивів відповідальної поведінки та опрацювання отриманих даних за допомогою дисперсійного аналізу та критерію Шеффе доводить існування статистично достовірних відмінностей у виявленні даних мотивів між віковими групами підлітків 11 – 13 років. Якісний аналіз виявлених змін доводить недостатність стихійного формувального процесу моделей мотивації відповідальної поведінки підлітків і зумовлює необхідність стимулювання суб'єктогенезу особистості у спеціально створених умовах, зокрема засобами комунікативного моделювання.

Загальними умовами психолого-педагогічного супроводу особистості періоду дорослішання у площині формування мотиваційного простору відповідальної поведінки можна назвати ситуацію невизначеності, унікальності (виклику), що спричиняє пошук варіантів вирішення проблеми; активність особистості у рефлексивному процесі, що ініціює довільний автономний вибір; комфортне контекстне середовище, що сприяє оптимізації суб'єктогенезу у підлітковому віці: автономія, ефективний зворотний зв'язок, доступність взаємодії із іншими людьми (діалог рівних) тощо.

У подальших дослідженнях семантичне поле аналізу специфіки суб'єктогенезу у підлітковому періоді розвитку може бути

розширене за рахунок уточнення умов та механізмів комунікативного моделювання особистісних конструктів, і зокрема – відповідальної поведінки.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К. А. Типология активности личности / К. А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. – 1985. – Т. 6. – № 5. – С. 3-18.
2. Колпаков В. М. Управление развитием персонала : Учеб. пособие для студентов вузов / В. М. Колпаков. – К. : МАУП, 2006. – 712 с.
3. Манолова О. Н. Среда как психологический ресурс подростка / О. Н. Манолова // Мир психологии – 2007. – № 4 (52). – С. 116 -124.
4. Огнев А. С. Субъектогенез и психотренинг саморегуляции / Александр Сергеевич Огнев. – Воронеж: Изд-во Воронежского гуманитарного института, 1997. – 336 с.
5. Пригожин И. Р. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Р. Пригожин, И. Стенгерс. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
6. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: [монографія] / Мирослав Васильович Савчин. – Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2008. – 280 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Abulkhanova-Slavskaia K. A. Tipolohiia aktivnosti lichnosti / K. A. Abulkhanova-Slavskaia // Psikhologicheskyy zhurnal – 1985. – Т.6. – № 5. – С. 3-18.
2. Kolpakov V. M. Upravlenie razvitiem personala / V.M. Kolpakov. – К.: MAUP, 2006.– 712 s.
3. Manolova O. N. Sreda kak psikhologicheskyy resurs podrostka / O. N. Manolova // Mir Psikhologii – 2007. – № 4 (52). – С. 116-124.
4. Ohnev A. S. Subiectohenes i psikhotreninh samorehuliatsiyi./ A. S. Ohnev. – Voronezh: Izd-vo BGI, 1997. – 336 s.
5. Prihozhin I. R. Poriadok iz khaosa. Novyi dialoh cheloveka s prirodoy / I. R. Prihozhin, I. Stenhers. – М.: Prohres, 1986. – 432 s.
6. Savchin M. V. Psikholohiia vidpovidalnoyi povedinky / M.V. Savchin – Ivano-Frankivsk: Misto-NV, 2008. – 280 s.

N.M.Tokareva. Motivation dynamics of teenager's responsibility behaviour in the context of subject-genesis. This article is about the analysis of psychological and pedagogical teenagers' personal development accompaniment in the context of subject-genesis. Theoretical generalization

of specific personalities during unstable society of postmodern period has been held.

Psychological development determination in certain conditions is uncertain situation.

Subject-genesis concept is considered as an important factor of personal life scenario in the context of existential choices in life creations vector.

Genesis specific of subject self-realization during the teenager period of the development has been determined. The paper presents the problem of teenagers' life experience awareness.

Particular realization of teenagers' activity is given, it shows human ability to self-development through subject initiative of motivated creative actions directed to personal self-determination and self-development. Basic aspects of teenagers' formed habits to take responsibility for the actions (self-manifestation as future action subject) were analyzed.

In the article the analysis of students in their teenager age responsible behaviour and its motivation are displayed. The psychological and pedagogical support of constructional motivation development of responsible teenagers' behaviour by the communicative modelling and its tendencies is defined.

Key words: postmodern era, teenager (adolescence) age, subject-genesis, activity, self-determination, responsibility, responsible behaviour, motivation, communicative modelling.

Отримано: 11.08.2013 р.

УДК 378.11:005.574

О.С.Толков

Вплив організаційно-професійних чинників на розвиток психологічної готовності персоналу вищої школи до діяльності в умовах соціально-економічних змін

О.С.Толков. Вплив організаційно-професійних чинників на розвиток психологічної готовності персоналу вищої школи до діяльності в умовах соціально-економічних змін. Аналіз психологічної літератури показав, що проблема психологічної готовності персоналу вищої школи до діяльності в умовах соціально-економічних змін раніше не виступала об'єктом спеціальних досліджень. Також у наявних наукових джерелах